



## З М І С Т

## CONTENTS



### *Статті*

- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Фінальний палеоліт — доба кардинальних змін
- ТОВКАЙЛО М.Т., ФОМЕНКО В.М. Гард — могильник мариупольського типу на Південному Бузі
- ПРОБИЙГОЛОВА О.С., КРАСИЛЬНИКОВ К.І. Гончарні печі фіналу доби бронзи на Донецькому кряжі
- ІВЧЕНКО А.В. Ольвійський земляний склеп елліністичного часу
- ХАРЛАМОВА А.О. Підбійні поховання кочівників XII—XIII ст. на Сіверському Дінці
- МОЦЯ О.П. Середньовічні порти Східної Європи: деякі відмінності на річках і морях

### *Articles*

- 3 ZALIZNIAK L.L. The Final Palaeolithic Period, an Epoch of Revolutionary Changes
- 18 TOVKAILO M.T., FOMENKO V.M. Gard, Mariupol Type Burial Ground at the South Buh Area
- 34 PROBYIHOLOVA O.S., KRASYLNIKOV K.I. Pottery Kilns of the Final Bronze Age in Donetsk Ridge Area
- 46 IVCHENKO A.V. Olbian Ground Vault of the Hellenistic Period
- 54 KHARLAMOVA A.O. Undercut Burials of the 12<sup>th</sup> and 13<sup>th</sup> centuries Nomads in the Siverskyi Donets Area
- 66 MOTSIA O.P. Mediaeval Ports in Eastern Europe: Certain Differences at Rivers and Seas



### *Публікації археологічного матеріалу*

- ХОМЧИК М.А., БУТ Ю.П. Поліхромні (акварельні) пеліки IV—III ст. до н. е. з Пантикапея зі збірки НМІУ

### *Publications of Archaeological Materials*

- 79 KHOMCHYK M.A., BUT Yu.P. The 4<sup>th</sup> and 3<sup>rd</sup> centuries BC Polychromous (Aquarelle) Pelikai from Panticapaeum in the NMHU Collections

## ПОХОВАННЯ 529 НЕТАЙЛІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

*У публікації подано матеріали одного з поховань Нетайлівського могильника салтово-маяцької культури, за допомогою яких можна реконструювати специфічні риси поховального обряду болгарського населення Хозарії.*

*Ключові слова: поховання, салтово-маяцька культура, Нетайлівський могильник, перевернутий посуд, дирхем.*

У 2014 р. під час дослідження Нетайлівського могильника (с. Металівка Вовчанського р-ну Харківської обл.) експедицією Харківського історичного музею під керівництвом автора статті було досліджено поховання 529, яке надає можливість розкрити окремі специфічні риси поховального обряду болгарського населення салтово-маяцької культури.

Нетайлівський могильник розташований на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сіверський Донець (сучасне Печенізьке водосховище), за 100 м від східної околиці с. Металівка та за 500 м на схід від берега водосховища. Могильник було відкрито в 1959 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Т. Березовця. Пам'ятка досліджувалася Д.Т. Березовцем протягом 1959—1961 рр. (Березовець 1962, с. 18—22), а з 1991 до 2002 рр. — експедицією під керівництвом харківського археолога А.В. Криганова (Крыганов 1993, с. 93—94; Крыганов, Чернигова 1993, с. 35—42; Жиронкина, Цитковская 1996, с. 362—368). У 1993 р. охоронні роботи на могильнику провадила експедиція Харківського історичного музею під керівництвом автора цієї статті (Аксенов 2006, с. 51—63). У 2002—2003 рр. у роботі на могильнику разом з експедицією А.В. Криганова брала участь експедиція Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету та Міжнародного центру хазарознавства, керівник В.К. Міхеєв. У 2004 р. вивченням пам'ятки одночасно займалися археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О.В. Комара (Комар 2008, с. 45—46), експедиція під керівництвом А.В. Криганова та експедиція Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету та Міжнародного центру хазарознавства під керівництвом В.К. Міхеєва (Аксенов, Міхеєв 2005, с. 134—156; Аксенов, Хоружая 2005, с. 182—198). За-

гальне керівництво двома останніми експедиціями здійснювалося доцентом Харківського педагогічного університету ім. Г. Сковороди В.В. Колодою (Колода, Крыганов 2005, с. 173—175). З 2006 р. роботи на могильнику ведуться силами спільної експедиції Харківського історичного музею та Харківської державної академії культури. Загальна кількість досліджених на могильнику поховань (з урахуванням 124 могил досліджених експедицією Д.Т. Березовця) нині становить 529.

**Поховання 529.** Верхню частину могильної ями було зафіксовано на глибині 0,9—1,0 м від сучасної поверхні. На рівні фіксації могильна яма у плані має форму овалу розміром 3,17 × 2,5 м, орієнтованого своєю довгою віссю вздовж лінії схід—захід з незначним відхиленням на південь (азимут 100°). Колір могильної плями на рівні фіксації був неоднорідним. У західній частині могильної плями фіксувалася серпоподібна ділянка із заповненням світло-сірого кольору, яка ледве простежувалася на фоні світло-жовтого материкового піску (рис. 1, 1). Заповнення східної частини могильної ями мало темно-сірий, місцями чорний колір. При цьому заповнення чорного кольору тяжіло до країв могильної ями, розташовуючись по контуру пізнішого навмисного вкопу. Структура заповнення могильної ями вказує, що її східна частина ще в давнину навмисне була розкопана. Так, заповнення східної частини ями в межах пізнього вкопу мало строкату структуру (рис. 1, 2, 3). Воно складалося з шарів темно-сірого, місцями чорного супіску та шарів світло-сірого піщаного ґрунту. Ці шари мали прогин в сторону дна могильної ями (рис. 1, 2) та пологий нахил в сторону її східної торцевої стінки (рис. 1, 3). Потужність цих шарів заповнення була мінімальна біля країв ями та поступово збільшувалася по мірі їх наближення до її дна. У шарах заповнення темно-сірого кольору траплялися поодинокі невеликі за розміром вуглини від

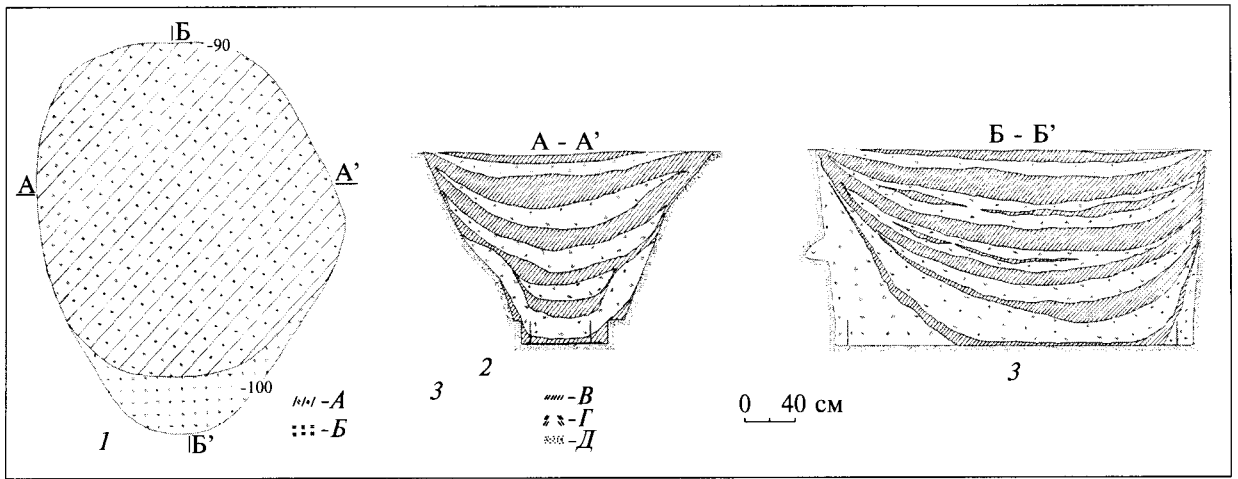


Рис. 1. Поховання 529 Нетайлівського могильника: 1 — план плями могильної ями; 2 — поперечний розріз могильної ями; 3 — повздовжній розріз могильної ями. А — заповнення навмисного вкопу в могильну яму; В — первинне заповнення могильної ями; В — темно-сірий, місцями чорний, супісок; Г — світло-сірий піщаний ґрунт; Д — материк (світло-жовтий пісок)

спаленої деревини. Заповнення західної частини могильної ями за межами навмисного вкопу було однорідним і складалося зі світло-жовтого материкового піску з домішкою незначної кількості сірого супіску. Це заповнення утворювало в західній частині могильної ями своєрідний останець первинного заповнення ями.

У межах навмисного вкопу на відстані 1,4 м від східного та за 1,2 м від північного країв могильної ями на глибині 1,1 м від сучасної поверхні був знайдений кухонний горщик (рис. 2; 3, 2), який стояв догори дном. Розміри горщика: висота 17,9 см, діаметр дна 10,4 см, діаметр тулуба 16,4 см, діаметр вінець 13,6 см. Тулуб горщика прикрашений горизонтальними смугами, що були виконані гребінцевим штампом. Край вінець орнаментований відбитками косо поставленої палички. Колір поверхні горщика темно-коричневий. Судячи з ґрунту, що оточував горщик, він був встановлений у ямку діаметром приблизно 0,25 м, яка навмисне була вирита в заповненні повторно вкопу в могильну яму. Нижче горщика, на глибині 1,35 м від сучасної поверхні, на відстані 1,45 м від східного та за 0,95 м від північного країв могильної ями було зафіксовано кубишку (рис. 2; 3, 1), що стояла догори вінцями. Частина вінець посудини була пошкоджена ще в давнину, її денце було навмисно пробите ударом зі сторони вінця та мало округлий отвір діаметром близько 2 см. Розміри кубишки: висота 6,7 см, діаметр дна 7 см, діаметр тулуба 11,4, діаметр вінець 7,2 см. Зовнішня поверхня кубишки лискована та має темно-сірий колір.

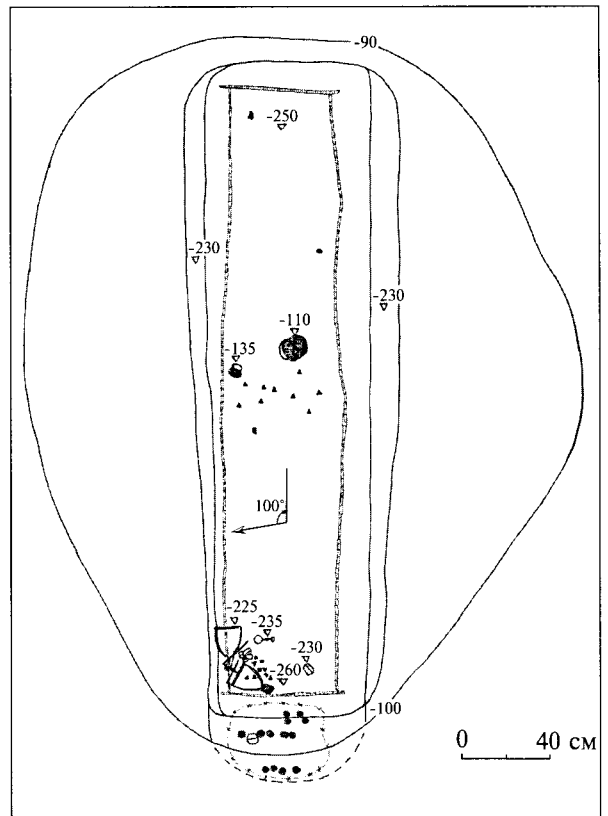


Рис. 2. План поховання 529

Стінки могильної ями від рівня її фіксації мали нахил до дна (рис. 1, 2, 3). На глибині 2,3 м від сучасної поверхні вони переходили у горизонтальну площадку, яка в плані мала форму прямокутника із заокругленими кутами. Розміри цієї площадки: довжина 2,9 м, ширина 0,77 м (західний край) — 0,94 м (східний край). У середині площадки було зафіксоване заглиблення прямокутної у плані форми роз-

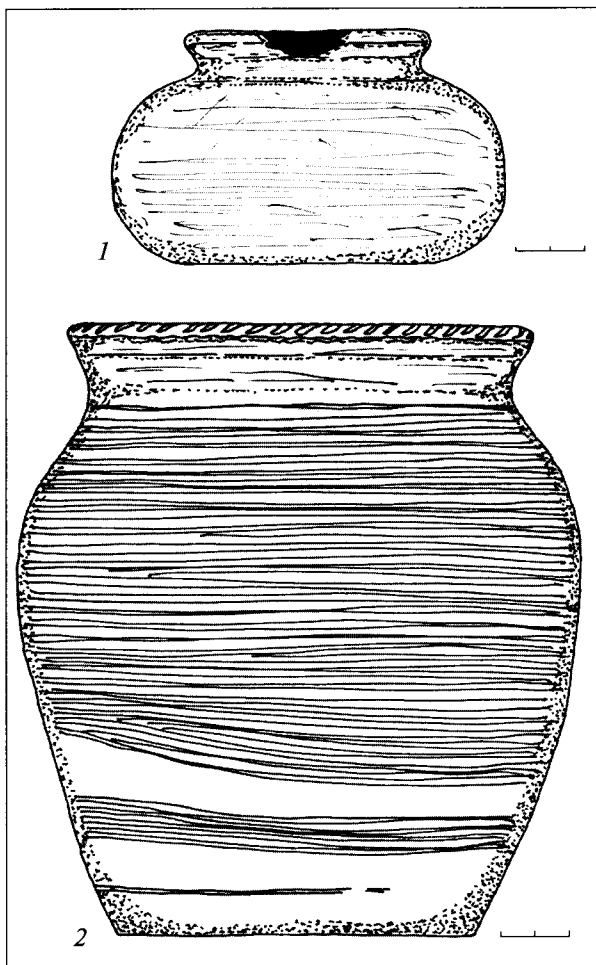


Рис. 3. Посуд із заповнення навмисного вкопу в могильну яму: 1 — кубишка; 2 — горщик

міром  $2,9 \times 0,65$  (західний край) —  $0,74$  м (східний край) та завглибшки  $0,2$  м під поховання людини (дно могильної ями фіксувалося на глибині  $2,5$  м від сучасної поверхні) (рис. 2). Заповнення цього заглиблення було неоднорідним. У східній частині на відстані до  $1,3$  м від торцевої стінки воно мало світло-сірий колір, тоді як інша частина заглиблення була заповнена ґрунтом темно-сірого кольору. В середині заглиблення було зафіксовано залишки дерев'яної домовини-рами у вигляді темно-коричневих смужок по її контуру. Довгі стінки домовини були затиснуті між її короткими стінками. Розміри домовини-рами: довжина  $2,68$  м, ширина  $0,46$ — $0,49$  м, висота  $0,2$  м. На дні домовини зафіксовано органічну підстилку темно-коричневого кольору (кора дерева?), також вона простежується і за межами домовини. Підстилка покривала все дно заглиблення під поховання людини. Зверху вона була перекрита шаром в'язкого ґрунту темно-коричневого, місцями майже чорного, кольору завтовшки до  $5$  см.

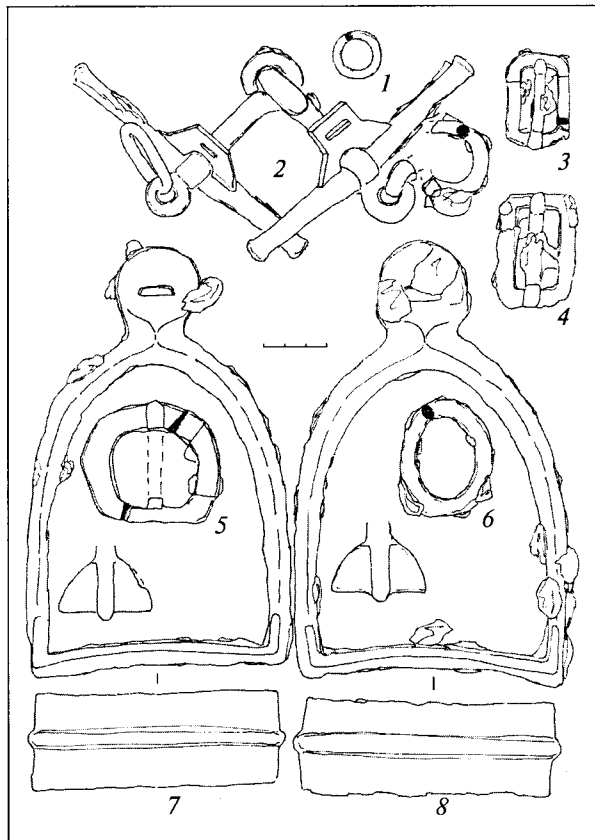


Рис. 4. Інвентар з поховання 529: 1 — кільце; 2 — вудила; 3—5 — пряжки від збруї; 6 — кільце від збруї; 7, 8 — стремена. 1 — бронза, 2—8 — залізо

На глибині  $1,9$  м від рівня сучасної поверхні в західній торцевій стінці могильної ями було зафіксовано нішу-підбій завширшки  $0,68$  м, завглибшки  $0,19$  м і заввишки  $0,18$  м. Вона була заповнена ґрунтом, який за кольором ледь відрізнявся від материка — світложовтого піску. На краю ніші-підбою з боку могильної ями лежали такі речі: залізна пряжка від збруї (рис. 2; 4, 5); сім фаларів круглої форми (рис. 5, 6), що утворювали своєрідний ланцюжок. Фалари лежали на стрічці з органіки, яка складалася із залишків деревини, березової кори, шкіри та тканини. На дні ніші фіксувалися залишки органіки (сідло?), зверху яких лежали фалари круглої форми (рис. 4, 6) та дротяне кільце від збруї (рис. 4, 6). Нижче ніші-підбою на західній стінці ями лежали фалари круглої форми, що утворювали дві вертикальні смуги. Під фаларами було зафіксовано залишки шкіряних ременів у вигляді темно-коричневого тліну. Ще нижче, в первинному заповненні біля північної стінки могильної ями, на глибині  $2,1$  м від сучасної поверхні розташовувалися залізні вудила (рис. 4, 2), під якими на позначці  $2,25$  м від сучасної

поверхні лежали стремена аркоподібного типу (рис. 4, 7, 8), дві пряжки з рамчастим щитком п'ятикутної форми (рис. 5, 1), чотири наконечника (рис. 5, 4), 31 бляшка п'ятикутної форми (рис. 5, 2), вісім невеликих фаларів круглої форми (рис. 5, 5), один фалар щитоподібної форми (рис. 5, 3) від ременів вузди. На південь від стремени, на глибині 2,3 м від сучасної поверхні, лежала залізна пряжка від збруї (рис. 4, 3). Ще одну залізну пряжку від збруї (рис. 4, 4) було знайдено під стременом, зафіксованим біля західної стінки могильної ями. Біля стремени, що лежало поряд з північною стінкою ями, було знайдено бронзовий чумбурний блок (рис. 5, 7). Нижче зазначених речей фіксувалися контури домовини-рами у вигляді смуг темно-коричневого кольору.

У середині домовини-рами людські рештки зафіксовані не були. На дні домовини було знайдено наступні предмети:

– на 0,1 м від східної та на 0,21 м від північної стінок домовини лежали фрагменти залізного окуття від дерев'яних піхов шаблі (рис. 5, 8);

– на 0,7 м від східної та на 0,07 м від південної стінок домовини лежав арабський дирхем (Омеяди 93 р. х. — 712/713 р. н. е.) (рис. 5, 13);

– на відстані 1,23–1,53 м від східної стінки домовини були розчищені вісім литих бляшок від паска (рис. 5, 1–12) та фрагменти залізної поясної пряжки (рис. 5, 9).

Інвентар поховання 529 представлений типовими для салтово-маяцької культури речами. Так, елементи кінського спорядження включають: двочастинні, асиметричні вудила з «цвяхоподібними» псаліями (рис. 4, 2); стременими аркоподібної форми з відокремленою округлою петлею на невисокій шийці та дещо увігнутою підніжкою (рис. 4, 7, 8); дровитим збруйним кільцем (рис. 4, 6); залізними язичковими пряжками (рис. 4, 3–5). Аналогічні предмети кінського спорядження добре представлені в пам'ятках аланського (Криганов 1993, с. 57, рис. 1, 17, 18, 20; 2, 24, 26, 27) та болгарського (Аксенов, Крыганов, Михеев 1996, рис. 4, 1–7, 13–16, 19–22; Красильников 2009, рис. 8, 23–26; Сарапулкін 2006, рис. 4, 13, 14, 18) населення Подоння, в степових поховальних комплексах, що пов'язуються дослідниками з хозарами (Іванов 2000, с. 8–9; Копылов, Іванов 2007, рис. 5; 6, 1). Подібні предмети є невід'ємною частиною кінського спорядження у похованнях воїнів-вершників, з якими пов'язують кремаційні поховання салтівського часу як басейну Сіверського Дінця (Крыганов 1989, рис. 1, 38–40, 45; 4, 1–3, 5,

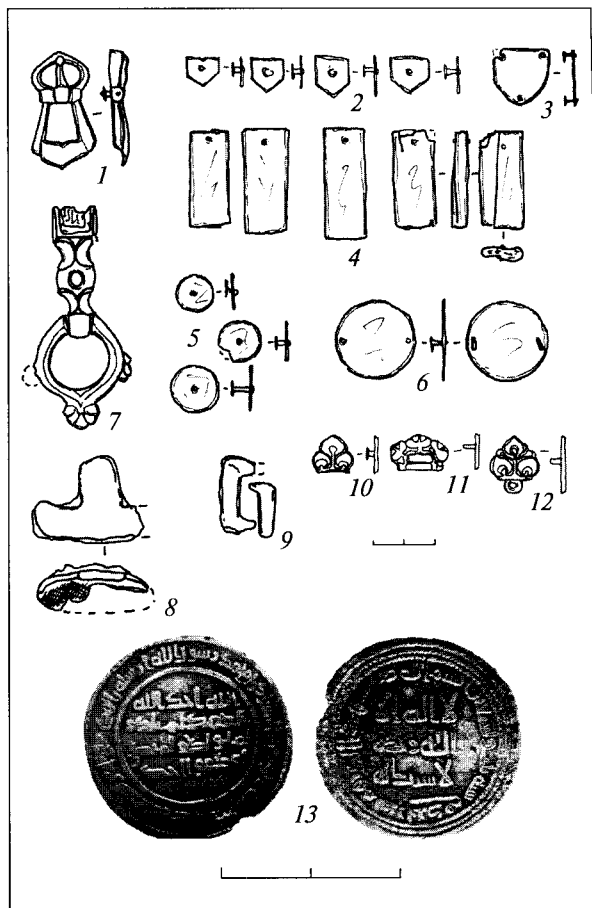


Рис. 5. Інвентар з поховання 529: 1 — пряжка; 2, 3, 5 — бляшки від кінського оголів'я; 4 — окуття ременів вуздечки; 6 — бляшки, що прикрашали ремені збруї; 7 — чумбурний блок; 8 — фрагменти наконечника від дерев'яних піхов шаблі; 9 — фрагменти поясної пряжки; 10–12 — поясні бляшки; 13 — дирхем. 1–6, 10–13 — срібло; 7 — бронза; 8, 9 — залізо

7, 8, 10; Аксенов, Михеев 2006, рис. 10, 8; 18, 4, 5, 7; 20, 3, 4), так і Кубано-Чорноморського регіону (Дмитриев 2003, табл. 89, 52, 54, 57, 58; 91, 1, 5, 11, 30; Гавритухин, Пьянков 2003, табл. 73, 5, 6, 10).

До комплексу кінського спорядження належать набори бляшок та окуть, що прикрашали ремені кінського оголів'я (вуздечки). Окуття ременів оголів'я згорнуті з тонкої срібної пластини, що обтискала край ремінця та з'єднувалася з ним заклепкою (рис. 5, 4). Окуття цього виду траплялися в багатьох похованнях салтово-маяцької культури (Винников, Афанасьев 1991, рис. 19, 8; Плетнева 1989, рис. 39; Аксенов, Хоружая 2005, рис. 6, 20). Бляшки, що прикрашали ремені вуздечки, вирізані з тонкого срібного листа та мають круглу, п'ятикутну та щитоподібну форму (рис. 5, 2, 3, 5). Подібні прикраси ременів оголів'я добре представлені в салтівських

старожитностях другої половини VIII—IX ст. (Аксенов, Хоружая 2005, рис. 6, 1, 3, 4, 6, 10; Винников, Афанасьев 1991, рис. 19, 8; Флеров 1984, рис. 15, 1, 2). З оголів'ям пов'язані і дві срібні пряжки з шитком у вигляді п'ятикутної рамки (рис. 5, 1). Подібні пряжки представлені як у старожитностях аланського (Плетнева 1989, рис. 39; Аксенов 2005, рис. 3, 15, 16; 4, 4; 5, 12, 13), так і болгарського (Аксенов, Михеев 2003, рис. 6, 11; Аксенов, Хоружая 2005, рис. 6, 1, 2; Аксенов 2012, рис. 10, 3—7) населення Хозарії. Чумбурний блок у похованні 529 (рис. 5, 7) представлений найпоширенішим у салтівських старожитностях типом, він датується кінцем VIII — початком X ст. (Винников, Афанасьев 1991, рис. 35, 8).

Ремені кінського спорядження в зазначеному похованні були прикрашені 23 бляшками круглої форми діаметром 2,5—2,6 см, виготовленими з тонкої срібної пластини (рис. 5, 6). До ременів бляшки кріпилися за допомогою двох заклепок. Цей вид прикрас ременів кінського спорядження є характерним для пам'яток болгарського населення салтово-маяцької культури та носіїв салтівського кремаційного обряду (Аксенов, Михеев 2003, рис. 5, 36; Аксенов, Михеев 2009, рис. 1, 7; 2, 13; 4, 5; 5, 17; 7, 26), тоді як для аланських старожитностей характерні великі опуклі бляхи-фалари діаметром 6—9 см, що мають 1—2 отвори для підвішування на тонких ремінцях до підгрудного та підхвостового ременів зброї (Плетнева 1989, с. 86, 87, рис. 41, 42; Аксенов 2005, рис. 2, 15, 16; 3, 3, 4; 4, 9, 13; 5, 4, 18, 19; 8).

Загалом інвентар, що походить з цього поховального комплексу, має чисельні аналогії у пам'ятках салтово-маяцької культури. Проте лише елементи паскової гарнітури можуть слугувати для вужчого датування цього поховального комплексу. Поясний набір представлений у похованні трьома литими срібними бляшками, поле яких вкрито рослинним орнаментом у вигляді трьох квіток лотосу на стеблах різної висоти (рис. 5, 10), однією литою срібною бляшкою-оправою, прикрашеною рослинним орнаментом з трьох квіток лотосу (рис. 5, 11), а також чотирма литими срібними бляшками листоподібної форми з нерухомим кільцем у нижній частині та полем, орнаментованим трьома квітками лотосу на стеблах (рис. 5, 12). Елементи поясної гарнітури з цього поховання є типовими для II хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4), що дозволяє датувати поховання 529 кінцем VIII — першою третиною IX ст.

Не суперечить цьому наявність у похованні непробитого арабського дирхема (рис. 5, 13), адже масове надходження арабських срібних монет до представників Хозарського каганату починається після повного політичного розриву каганату з Візантією — після 50-х рр. VIII ст. (Зоценко 1991, с. 59; Круглов 2002, с. 60).

Також увагу привертає наявність у заповненні навмисного вкопу в могильну яму двох глиняних посудин. На нашу думку, цей факт дозволяє доповнити наші знання про поховальний обряд «нетайлівців». Факти навмисного проникнення у давнину в поховання Нетайлівського могильника та ритуальний характер цих дій уже висвітлювалися в літературі (Комар 2008, с. 45—46; Аксенов 2012, с. 49—64).

Знахідка в заповненні кубішки з навмисне пробитим дном повністю відповідає уявленням представників традиційних суспільств, що померлу людину повинні в потойбічний світ супроводжувати його речі, тому частина речей померлого навмисне псувалася (поламані речі в потойбічному світі вважалися цілими та виконували ті ж функції, що і в повсякденному житті людини). Найяскравішим проявом цих уявлень є навмисне псування зброї, деяких предметів побутово-господарського призначення (казанів, стремен тощо) у носіїв салтівського кремаційного обряду (Аксенов, Михеев 2009, рис. 3, 14; 4, 24; Свистун 2012, илл. 4, 5, 6; 5, 37; 8, 3).

Проте показовішою є наявність у заповненні повторного вкопу перевернутого донори дном кухонного горщика. Перевертання предметів (у поховальному, шлюбному й інших обрядах) є одноразовою, моментальною дією, яка призводить до зміни лише однієї ознаки на протилежну та є найпростішим випадком «перетворення» предмета, його переходом в інше фізичне положення і, тим самим, в інший стан (Толстой 1995, с. 221). Відповідно до етнографічних даних, перевертання самого небіжчика або пов'язаних з ним предметів (сані, колуна, відро, казан, стіл, стілець тощо) позначає перехід померлої людини до потойбічного світу (Толстой 1995, с. 213). У цьому контексті, з точки зору семантичних та семіотичних розробок, і слід трактувати знайдений в похованні 529 перевернутий горщик. Той факт, що він був зафіксований у заповненні повторного вкопу до могильної ями, вказує на ритуальний характер навмисного проникнення до могили. Вірогідно, в цьому випадку перевернутий донори дном горщик означав не лише завершення переходу людини в інший світ, а й остаточ-

но «запечатував» могилу, закривав прохід між світом живих і потойбічним світом. Нами вже була зафіксована кореляція між наявністю повторного вкопу до могильної ями на Нетайлівці зі знахідками в шарах заповнення вкопу цілих або розбитих глиняних посудин (Аксенов 2012, с. 56, 57, рис. 2, 4; 3; 4; 5, 5, 6; 6). Навмисне розбивання посуду в поховальному обряді вченими розглядається в одному контексті з ритуальним перевертанням посуду (Толстой 1995, с. 222).

Усе це дозволяє припустити, що в «нетайлівці» існував один з різновидів обряду на кшталт південнослов'янського «двоструко сохраниване», «разкопальки», який проводився через 3, 5, 7 років після поховання (Седакова 2004, с. 32, 92). Вважається, що для людей традиційних суспільств фізична смерть не була тотожна соціальною. Для того, щоб людина стала мертвою у соціальному плані потрібно було здійснити відповідні перетворення, які й були метою та сенсом поховального обряду (Байбурин 1993, с. 38—39, 101). До того ж біологічна смерть людини не обов'язково означала перехід померлого в стан мерців, а тим більш у стан предків. Остаточний перехід відбувався через певний,

іноді доволі тривалий час (від 1 до 9 років), а до того померла людина перебувала в маргінальному стані (не живий, але і не остаточно мертвий) (Косарев 2003, с. 183, 192—193). Ритуал повинен забезпечити цей перехід, надати йому незворотного характеру (Байбурин 1993, с. 105—106). Вірогідно, що у випадку з похованням 529 ми маємо справу з так зв. «заключною церемонією», проведення якої позначало кінець трауру та робило для живих смерть родича повною та остаточною, після чого «душа покійника уже не будет оказывать индивидуальное воздействие на общественную группу по крайней мере в течении неопределенного периода, пока она ждет своего перевоплощения» (Леви-Брюль 1994, с. 250—251). Як свідчать етнографічні джерела, після здійснення «заключної церемонії» живим уже більше не треба боятися небіжчика (Леви-Брюль 1994, с. 252).

Таким чином, поховання 529 Нетайлівського могильника дозволило зафіксувати нові риси поховального обряду болгарського етнічного компоненту салтово-маяцької культури та підійти до остаточного вирішення питання щодо мети навмисного проникнення до могильних споруд.

- Аксенов В.С. Комплексы с конскими начальниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника // Степи Европы в эпоху средневековья. — Хазарское время. — Донецк, 2005. — Т. 4. — С. 245—260.
- Аксенов В.С. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII—IX вв.) // РА. — 2006. — № 2. — С. 51—63.
- Аксенов В.С. Повторное проникновение в захоронения Нетайловского грунтового могильника салтовской культуры — миф или реальность // Дриновский сборник. — Харьков; София, 2012. — V. — С. 49—64.
- Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К. Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника) // Материалы I тысячелетия н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 116—129.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // Vita antiqua. — 2003. — № 5—6. — С. 179—191.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Исследования Нетайловского могильника в 2002—2004 гг. экспедицией Международного Соломонова университета // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство. — Харків, 2005. — С. 134—156.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII—X вв. // Хазарский альманах. — К.; Харьков, 2006. — Т. 5.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 387—406.
- Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.) // Хазарский альманах. — К.; Харьков, 2005. — Т. 4. — С. 199—215.
- Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. — СПб., 1993.
- Березовець Д.Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг. // КСИАНУ. — 1962. — Вып. 12. — С. 18—22.
- Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища. — Воронеж, 1991.
- Гавритухин И.О., Пьянков А.В. Древности и памятники VIII—IX вв. // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. — М., 2003. — С. 195—200.
- Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков // Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. — М., 2003. — С. 200—206.

- Жиронкина О.Ю., Цитковская Ю.И.* Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. — Самара, 1996. — С. 353—368.
- Зоценко В.М.* Південне коло обігу дірхемів у Східній Європі (VIII—X ст.) // Археологія. — 1991. — № 4. — С. 58—72.
- Иванов А.А.* Раннесредневековые подкурганые кочевнические захоронения второй половины VII — первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Волгоград, 2000.
- Колода В.В., Крыганов А.В.* Исследования 2004 г. на Нетайловском могильнике // Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — С. 173—175.
- Комар А.В.* Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 111—136.
- Комар А.В.* К вопросу о процедуре обряда «обезвреживания покойников» в Нетайловском могильнике // Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья. Мат-лы науч. конф. — Воронеж, 2008. — С. 45—46.
- Копылов В.П., Иванов А.А.* Погребение знатного воина хазарского времени из могильника Саловский // Средневековые древности Дона: Материалы и исследования по археологии Дона. — М.; Иерусалим, 2007. — II. — С. 119—153.
- Косарев М.Ф.* Основы языческого миропонимания. По сибирским археолого-этнографическим материалам. — М., 2003.
- Красильников К.И.* Население степного Подонцовья в хазарское время // Дивногорский сборник. — Воронеж, 2009. — Вып. 1. — С. 52—82.
- Крыганов А.В.* Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 52—62.
- Крыганов А.В.* Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С. 98—114.
- Крыганов А.В.* Нетайловский могильник // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. — К., 1993. — С. 93—94.
- Крыганов А.В., Чернигова Н.В.* Новое исследование Нетайловского могильника салтовской культуры // Вестник ХГУ. — 1993. — № 374. — С. 35—42.
- Круглов Е.В.* Византийские монеты VI—VIII вв. на территории Хазарского каганата — обращение и датирующие возможности // Вопросы краеведения. — Волгоград, 2002. — Вып. 7. — С. 55—61.
- Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. — М., 1994.
- Плетнева С.А.* На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Сарапулкин В.А.* Ржевский грунтовой могильник салтово-маяцкой культуры (предварительное сообщение) // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2006. — Вып. 12. — С. 195—204.
- Свистун Г.Е.* Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация) // Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2012. — Вип. 2. — С. 79—84.
- Седакова О.А.* Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. — М., 2004.
- Толстой Н.И.* Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — М., 1995.
- Флеров В.С.* Маяцкий могильник // Маяцкое городище. — М., 1984. — С. 142—199.

*Надійшла 06.03.2015*

*В.С. Аксенов*

## ПОГРЕБЕНИЕ 529 НЕТАЙЛОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

В 2014 г. на Нетайловском ямном могильнике салтово-маяцкой культуры (Волчанский р-н Харьковской обл.) было исследовано погребение 529. Особенностью данного захоронения является присутствие в восточной части его могильной ямы преднамеренного вкопа, совершенного в древности. Позднейший вкоп был доведен до дна могильной ямы. В заполнении этого вкопа на глубине 1,1 м от уровня современной поверхности почвы был обнаружен горшок, стоящий вверх дном. Ниже горшка, на глубине 1,35 м от современной поверхности устьем вверх стояла кубышка, дно которой в древности было преднамеренно пробито. На дне могильной ямы были зафиксированы остатки деревянного гроба-рамы, внутри которого находился немногочисленный инвентарь, представленный фрагментом железного наконечника от ножен сабли, семью серебряными поясными бляшками, фрагмен-



тами железной рамчатой поясной пряжки и арабским непробитым дирхемом (Омеяды, 93 г. х. — 712/713 г. н. э.). В западной стенке могильной ямы была зафиксирована ниша-подбой, внутри которой находились серебряные фалары, украшавшие ремни конской сбруи, сбруйная пряжка и сбруйное кольцо. Остальные предметы конского снаряжения — удила, стремяна, две сбруйные пряжки, чумбурный блок, две серебряные пряжки, бляшки и наконечники от конского оголовья — находились в первоначальном заполнении могильной ямы, представляющем собой своеобразный останец над западным краем гроба-рамы. Найденный инвентарь позволяет датировать данный комплекс концом VIII — первой третью IX вв. Обнаружение в заполнении позднейшего вкопа в могильную яму двух сосудов — одного преднамеренно пробитого, а второго умышленно перевернутого вверх дном — свидетельствует, что проникновение в захоронение осуществлялось с ритуальными целями. Переворачивание предметов, как свидетельствуют данные этнографии, означает переход умершего человека в потусторонний мир. В нашем случае, в сочетании с преднамеренным вскрытием могильной ямы перед этим, что означает не только завершение перехода покойника в мир иной, но и окончательное «запечатывание» могилы, закрытие перехода между миром живых и миром мертвых. Это позволяет предположить существование у «нетайловцев» погребального обряда типа южнославянского ритуала «двоструко сохраниване», «разкопальки», который проводился спустя 3, 5, 7 лет после похорон и означал конец траура.

*V.S. Aksionov*

#### BURIAL 529 AT NETAILIVKA BURIAL GROUND

In 2014, burial 529 was studied at Netailivka pit burial ground of Saltovo-Mayak culture (Vovchansk Region of Kharkiv Oblast). This burial is peculiar for the presence of a hole deliberately dug into the eastern part of its burial pit in the ancient times. The later hole was led to the bottom of a burial pit. A pot standing upside-down was discovered in the filling of this hole at the depth 1,1 m from the modern surface level. Below the pot, at 1,35 m depth from the modern surface level, a jug was found with its mouth upside and its bottom deliberately punched in ancient times. The remains of wooden coffin-frame were recorded at the bottom of burial pit with few inventory in it, represented by a fragment of an iron tip of sabre's sheath, seven silver belt plates, fragments of an iron framed belt buckle and Arabian unpierced dirham (Umayyads, 93 AH, 712/713 AD). In the western wall of the burial pit, an undercut niche was recorded in which silver phalerae decorating the belts of togger, a tackle buckle and tackle ring were found. The rest from the harness, bit, stirrups, two harness buckles, lead line set, two silver buckles, plates and tips from horse's headband, were situated in the primary filling of the burial pit corresponding to a kind of an outlier above the western edge of a coffin-frame. The inventory found allows the author to date this assemblage by the end of the 8<sup>th</sup> c. or the first half of the 9<sup>th</sup> c. The later embedding of two vessels into the burial pit, one deliberately pierced and the other intentionally put upside-down, evidences that penetration into the burial was conducted with ritual purposes. Overturning the objects, according ethnographic data, means the transfer of the dead to the other world. In our case, it was made together with deliberate opening of a burial ground before that and meant not only the end of the dead's transfer to the other world, but also «sealing» the grave and closing the way between this world and the world of the dead. This fact allows presuming that Netailivka population shared the rite close to South Slavic ritual of «dvostruko sokhranivanie» or «razkopalki» which was provided in 3, 5 and 7 years after the funeral and signified the end of mourning.